

Արտաշեսեան Հարստութեան հիմնադիր՝ Արտաշէս Ա.ի պղինձէ դրամը

ԱՍՊԵՏ Յ. ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Արտաշէս Ա., Արտաշեսեան թագաւորութեան հիմնադիրը, հարստութեան առաջին թագաւորը չէր. ան զաւակն էր հին Հայկազեան ընտանիքի մը, որ Արքեյայի ճակատամարտէն ետք թագաւորեց Հայաստանի վրայ: Ըստ հնագիտական նորադոյն յիշատակարաններու, ան որդին էր Զարեհ անուն իշխանի մը (1): Վերջերս՝ Սորհրդային Հայաստանի մէջ, Թեղուտի մօտերը գտնուեցան երկու նոր յիշատակարաններ, որոնք հաւանաբար ծառայած ըլլան որպէս Արտաշէսեան Հայաստանի սահմանաքարեր: Ասոնց վերաբերեալ խիստ շահեկան յօդուած մը ստորագրեց Գ. Կարախանեանը, (2) յարեալ կարեւոր նորութիւններ, որոնցմէ մէկը մեզ մեծապէս շահագրգռեց: Գ. Կարախանեան նշմարած է որոշ նմանութեան մը դոյութիւնը սահմանաքարերուն եւ Արտաշէսեան թագերու ձեւերուն միջեւ: «Վերելի մասում նրանք վերջաւորում են արքայական թագ յիշեցնող երեք ատամներով, ըստ երեւոյթին ընդգծելու համար թագաւորի անունից եւ նրա հրամանով կանգնեցնելու հանգամանքը» (3): Իսկապէս՝ թէ սահմանաքարերուն եւ թէ արտաշէսեան

1) Յ. Մամադեան, Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան, Ա. հտր., Երեւան 1944, էջ 129-132: Այս Զարեհը պէտք չէ շփոթել Մոսիքի քաղաք Զարեհի հետ:

2) Գ. Կարախանեան, Արամերէն Նորայայտ երկու Արձանադրութիւններ, Պատմա-քանութիւնական Հանդէս, 1971, քիւ 3, էջ 274-276:

3) Նայմը, էջ 275:

Թագերուն վերի մասերը կը ձեւացնեն ատամնաձեւ եւ կամ կոնաձեւ զարդեր: Կարախանեան, հակառակ որեւէ Արտաշէս Ա-ի դրամ տեսած չըլլալուն, յաջող դուշակութիւն մը ըրած է: Հաւանաբար ան ի մտի ունեցած է աւելի ուշ Թողարկուած արտաշէսեան դրամներու վրայ տեսնուող Թագերուն տիպը:

Մեզի այնպէս կը թուի թէ այս կոնաձեւ զարդերը, անցեալին մէջ հաւանաբար որպէս Բախատիպ ծառայած են թէ հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան եւ թէ հայ կղերականներու գլխանոցներու սկզբնաուլթեան:

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ

Շահեկան է դիտնալ թէ վերջին 25 տարիներու ընթացքին մեծ թիւով հայկական դրամներ գտնուեցան, որոնց մեծ մասը Կիլիկեան շրջանին կը պատկանի, իսկ յարաբերաբար փոքր մաս մըն ալ նախակիլիկեան այլ շրջաններու: Ուրախ ենք ըսելու թէ նոյն ժամանակաշրջանին կարգ մը լուրջ ուսումնասիրութիւններ լոյս տեսան թէ հայ եւ թէ օտար դրամագէտներուն կողմէ, որոնք կարեւոր պատմական եւ դրամագիտական յայտնաբերումներ կը պարունակեն (4):

Հայկական Պետութեան կանոնաւոր կերպով չգոյատեւելուն պատճառով, անկասկած հայ դրամագիտութիւնն ալ իր կարգին ընդհատուած շրջաններ ունի: Այս պատճառով կարգ մը դրամագէտներ զուտ հայկական շրջանը նկատի կ'առնեն — այլ խօսքով, Երուանդեան, Արտաշէսեան եւ Կիլիկեան շրջանները: Այլ հեղինակներ, ինչպէս Պասմաճեան, նաեւ նկատի կ'առնեն կիսանկախ կամ օտար տիրապետութեան շրջանի դրամները, զոր օրինակ, հռոմէական, արաբական, եւ այլն: Ըստ իս՝ զանց առնելով «զուտ» հայկական չեղող շրջանները, հայկական դրամագիտութիւնը կարելի է բաժնել հինգ որոշ ժամանակաշրջաններու, այսպէս —

4) H. Seyrig, *Trésor Monétaire de Nisibe*, Revue Numismatique, Paris (1955), p. 112-113. G. Le Rider, *Revue Numismatique*, 1906, pp. 7-35. Խ. Մուշեղեան, Պտոմա-բանասիրական Հանդէս, Երեւան 1964, քիւ 2, էջ 317-323: Զ. Պուսկեան Արտաշէսեան Հարսութեան դրամները, Վիճմա 1969: Ա. Տօմպեան, Ակնարկ մը Տիզբան Գ. Չհրատարակուած Դրամներուն վրայ, Ջամսէր 1968, քիւ 1, էջ 10-12: Նայմի Արտաշէսեան Հարսութեան Վերջին Գահակներուն Դրամները, Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս, Պէյրուք 1970, էջ 74-82:

ԹԵՂՈՒՏԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԿՈԹՈՂԸ

Երուսաղեմի շրջան 400 (?) Բ. Ա. - 190 Բ. Ա.

Արտաշեսեան շրջան 189 Բ. Ա. - 1 Բ. Ե. /6

Կիլիկիան շրջան 1080 - 1375 / 1424 Բ. Ե.

Հանրապետութեան շրջան 1918 - 1920 Բ. Ե.

Պորհրդային շրջան 1920 Բ. Ե. - ցարդ

Ինչպէս կը տեսնուի՝ վերոյիշեալ ժամանակաշրջաններուն առաջին երկուքը նախաքրիստոնէական շրջանի կը պատկանին Է. ասոնց դրամները թէ հաղուագիւտ են եւ թէ սուղ, մանաւանդ Երուսաղեմի շրջանի դրամները: Արտաշեսեան Հարստութեան դրամները յարաբերաբար աւելի ուսումնասիրուած են եւ անոնց շարքերը աւելի կազմուած, մանաւանդ վերջին տասը տարիներու ընթացքին՝ շնորհիւ Տոքթ. Պտուկեանի անխոնջ աշխատանքին (5):

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱԳՐՈՒՄ

Հակառակ Արտաշես Ա.ի վրայով հիւսուած փառահեղ պատմութիւններուն, ցարդ այս արքային ոչ մէկ դրամ վերագրուած է, եւ կամ ալ եթէ վերագրումներ եղած են, անոնք ընդունելի չեն եղած բանիմաց դրամագէտներու կողմէ: Ոմանք կը խորհին թէ արտաշեսեան շատ մը դրամներ սխալմամբ ներկայացուած են որպէս արշակունի դրամներ, բայց այս տեսակէտը իրականութենէ շատ հեռու է, որովհետեւ շատ մը ուսումնասիրութիւններ կան, որոնք այս խնդրին շուրջ լայնօրէն կը խօսին: Մանաւանդ խիստ կարեւոր եւ բնորոշող կամ զատորոշող ազդակ մը կը հանդիսանան արտաշեսեան կամ ինչպէս յաճախ կոչուած է հայկական խոյրն ու ապարօշը, որոնք արտաշեսեան բոլոր թագաւորներուն դրամներուն վրայ կը տեսնուին: Նոյնիսկ՝ եթէ կան կարգ մը դրամներ, որոնք հայկական խոյր կը կրեն եւ հայկական չեն նկատուած, ինչպէս Կոմմագենէի քանի մը դրամները, անոնց ալ հայկական բնոյթ չունենալը շատ հարցական է, նոյնիսկ առարկելի (6):

Եթէ ակնարկ մը նետենք Արտաշեսեան Հարստութեան գահակալներու ժամանակագրական ցանկին վրայ, իսկոյն պիտի նըշմարենք կարգ մը անուններ, որոնք մէկէ աւելի թագաւորներու կողմէ դրծածուած են. այլ խօսքով՝ կան երկու թագաւորներ Արտաշես անունով, չորս՝ Արտաւազդ անունով եւ հինգ՝ Տիգրան ա-

5) Զ. Պտուկեան, Յշուած աշխ.:

6) Նոյնը, էջ 106-110:

նունով: Այս պարագային մեզ կը հետաքրքրեն մի միայն «Ա» տառով սկսող անունները՝ Արտաշէս եւ Արտաւազդ:

Ինչպէս ներկայիս՝ նոյնպէս անցեալին՝ երբ բառ մը կամ անուն մը ուղենք հայացնել կը հետեւինք որոշ տառադարձական օրէնքներու: Հարկաւ նոյնն էր պարագան երբ օտարներ փափաքէին հայկական անուն մը իրենց լեզուով արտայայտել: Հետաքրքրական է դիտնալ թէ «Արտաշէս» անձնանունէն սերած տարբերակներու թիւը, որ քսանութի կը հասնի, արդիւնքն է դրացի երկիրներու լեզուներով կատարուած տառադարձութիւններուն (7): Հոս հարց կը ծագի թէ այս տարբերակներէն որո՞նք պէտք է ակնկալենք տեսնել հին դրամներու կամ յիշատակարաններու վրայ: Նկատի ունենալով հին պատմագրութիւնը եւ յիշատակարաններու վրայի արձանագրութիւնները, աւելի հաւանական կը դռնենք Artaxias (Արտաքսիաս) եւ Artaxerxes (Արտաքսերքսես) ձեւերը (8): Նոյնպէս կարելոր է դիտնալ թէ ինչպէս հայերէն գրաբարի, նոյնպէս հին յունարէնի պարագային ոչ միայն անունները, այլ ածականները եւ մակերիւնքն ալ կը հոլովուին, համաձայն քերականական օրէնքներու: Ասոր համար, հին դրամներու վրայ յաճախ կը հանդիպինք նոյն դոյականին, անունին եւ ածականին հոլովուած զանազան ձեւերուն:

Վերջապէս 2160 տարիներ ետք՝ դտնուեցաւ պղինձէ դրամ մը, որը կրնանք վերագրել Արտաշէս Ա.ի:

Դրամին կշիռն է 4.0 կրամ, տրամագիծը՝ 1.60 սզ. եւ մաս կը կազմէ մեր անձնական դրամագիտական հաւաքածոյին (Տես տախտակ Ա. թիւ 1):

Դրամի երեսին վրայ կը տեսնուի արքային մօրուսաւոր կիսանդրին աջ դարձած՝ գլխուն հայկական խոյր եւ ապարօշ: Թագին ընդհանուր ձեւը եւ արուեստը՝ բազդատած Տիգրան Բ.ի, Արտաւազդ Բ.ի եւ այլ աւելի ուշ արտաշէսեան գահակալներու թագերուն հետ, աւելի նախնական է, յարաբերաբար նուազ զարգացած: Հոն չեն տեսնուիր զոյգ արծիւներ, հայկական ութանկիւն արեւ, եղջիւր, եւ այլ բուսական զարդեր: Ալ աւելին՝ թագին վերի մասին վերջաւորութեան կոնաձեւ զարդերը նոյնիսկ ճշգրտօրէն չեն քանդակուած, ոճը դեռ իր սկզբնական շրջանին մէջ էր, եւ հե-

7) Հ. Անտոնեան, Հայոց Անձնանունների Բառարան, Ա. հտր., Երևան 1942, էջ 305:

8) Նոյնը, էջ 305-306: Թ. Մամեդեան, Զ. աշխ., էջ 128-133: Գ. Կալախանեան, Զ. աշխ., էջ 276:

տրզհետէ կազմաւորուելով պիտի բարեփոխուէր եւ ի վերջոյ նմանէր Տիգրան Բ-ի կամ Արտաւազդ Բ-ի թագին (Տախտակ Ա. Թիւ 2 եւ 3) :

Դրամին կոնակին կողմը աւելի հետաքրքրական է եւ բացառիկ : Կեդրոնը՝ ուռուցիկ կէտերով քանդակուած է բարձր, սրագլուաթ լեռ մը, զագաթին՝ խոշոր արծիւ մը թսուած՝ ձախ դարձած դէրճով : Շատ հաւանաբար, այս արծիւը ծառայած ըլլայ որպէս նախատիպ արտաշէսեան թագի ոճին, որ դար մը ետք զարգանալով՝ կրկին հանդէս կու գայ զարգարելու համար հայոց կայսրին թագը : Սակայն՝ այս պարագային՝ «Արքայից Արքային» թագը կը զարդարեն երկու արծիւներ, փոխան մէկի՝ զետեղուած ութանկին հայկական արեւին երկու կողմերը, որոնք զիրար կը դիտեն (տախտակ Ա. Թիւ 2) : Մեր կարծիքով՝ Արտաշէս Ա-ի վերագրուած դրամին վրայ գտնուող այս բարձր լեռը կը ներկայացնէ Հայաստանի կարեւոր լեռներէն մէկը, միաժամանակ խորհրդանշելով Հայաստանը, որ լեռնային երկիր մըն է : Այս կերպով լեռ կամ լեռնային երկիր ներկայացնելը ծանօթ է դրամադիտութեան եւ գործածուած է նաեւ այլ ժողովուրդներու դրամահատութեան մէջ :

Այլին երկու ուղղահայեաց սիւնակներով՝ յունարէն խորագիրն է **ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ**, այսինքն՝ «Արքայի Մեծի» : Իսկ ձախին՝ մէկ սիւնակով, խորագրին միայն առաջին չորս տառերը ընթեռնելի են **ΑΡΤΑ** (Արտա...) եւ մնացեալը՝ սեւ կորկով ծածկուած ըլլալուն անընթեռնելի է : Հակառակ դրամին լաւ վիճակի մէջ ըլլալուն՝ դժբախտաբար ունինք թագաւորին անլան միայն առաջին երկու վանկերը, որոնք կաղմուած են այս չորս տառերով : Հաւանաբար՝ եթէ դրամը մաքրուի, մնացեալ տառերն ալ ընթեռնելի դառնան, բայց չուզելով դրամին վրայի գեղեցիկ կորկը խանդարել՝ այսքանով գոհացանք : Ուստի՝ որպէս ամենահաւանական կարելիութիւն՝ զայն վերագրենք Արտաշէս Ա-ի եւ խորագրին ընթերցումը վերձանենք որպէս **ΑΡΤΑΞΙΟΥ**՝ կամ **ΑΡΤΑΞΕΡΕΟΥ**, որոնք՝ ինչպէս նախագէս յիշեցինք, Արտաշէս անձնանունին տառադարձութեան ամենագործածական տարբերակներն են : Որպէսզի ընթերցողը շփոթութեան չմատնենք՝ երեք սիւնակներու ամբողջական ընթերցումը կու տանք հայերէնով. «Արքայի Մեծի Արտաշէսի» : Այս պարագային հետաքրքրական է նկատել երեք բառերուն ալ սեռական հոլով ըլլալը. անուն, անձնանուն եւ ածական հոլովուած են :

Արտաշէսեան Հարստութեան թագաւորներու շարքին մէջ մէկէ աւելի անգամներ կը հանդիպինք Արտաշէս, Արտաւազդ եւ

ՏԱԽՏԱԽ Ա.

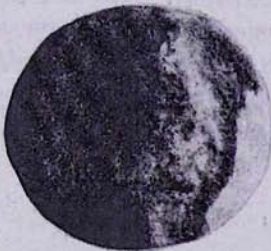
1

2

3

4

Տիգրան անունը կրող դահակալներու: Ներկայիս մեզ ա՛լ աւելի կը հետաքրքրեն առաջին երկուքը, որովհետեւ անոնք «Ա» տառով կը սկսին: ԳԺբախտաբար՝ այս պարագային՝ Արտաշէս եւ Արտաւազդ անունը ունեցող թագաւորներու թիւը հինգի կը հասնի. երկու Արտաշէս եւ երեք Արտաւազդ: Ուրիշ դժուարութիւն յարուցանող պարագայ մըն ալ այս երկու անձնանուններուն առաջին չորս տառերուն նաեւ առաջին երկու վանկերուն թէ՛ ուղղագրութիւնով եւ թէ՛ յաջորդականութիւնով իրարու յար եւ նման ըլլալն է:

Վերջապէս հարց կը ծագի թէ՛ այս հինգ թագաւորներէն որո՞ւն պէտք է վերագրել այս միակն դրամը: Հարկաւ անոր որ ամենէն աւելի հաւանական է: Որպէս լաւագոյն լուծում կ'առնենք պատմական եւ դրամագիտական տուեալներ եւ զանոնք կ'ենթարկենք վիճակադրական վերլուծումի: Նախ մէկուսացումի օրէնքով անհաւանական թագաւորները կ'անտեսենք, եւ ապա մեր վերագրումը կ'ընենք հիմնուելով հաւանականութեան օրէնքին վրայ:

Նկատի առնելով դրամին կշիռը, մետաղը, թաղին ձեւը, ուճը, խորագրերը եւ կարգ մը այլաբանական խորհրդանշաններու յոյուժիւնը, զայն պէտք է վերագրել թագաւորի մը, որ դէթ դահակալած ըլլայ Տիգրան Բ.էն առաջ: Երբ բաղդատենք տախտակ Ա.ի թիւ 1, 2, 3 դրամները, իսկոյն պիտի նկատենք որ Տիգրան Բ.ի եւ Արտաւազդ Բ.ի թագերը շատ աւելի կազմաւորուած են քան թէ խնդրոյ առարկայ դրամին վրայի թագը, որուն վրայ բացակայ են հայկական զարդերը: Նոյնչափ կարեւոր է նկատել դործածուած պատուանդաններու տարբերութիւնը – Տիգրան Բ. եւ Արտաւազդ Բ. տարբեր պատուանդաններ կամ մակդիրներ գործածած են (9): Այս երկուքին վերագրուած ոչ մէկ դրամին վրայ «Արքայի Մեծի» պատուանդանը դոյուժիւն ունի: Իսկ՝ Արտաշէս Բ.ի կամ Արտաւազդ Գ.ի՝ երբեք կարելի չէ վերագրել, որովհետեւ անոնք շատ աւելի ուշ ժամանակաշրջանի մը կը պատկանին: Նոյնիսկ բաղդատութիւն մըն ալ կարելի չէ ընել, որովհետեւ Արտաւազդ Գ.ի ցարդ ոչ մէկ դրամ վերագրուած է, իսկ՝ Արտաշէս Բ.ի մի միայն մէկ դրամ, այն ալ անբաւարար փաստով (10) (Տես Տախտակ Ա. թիւ 4): Ի վերջոյ՝ հինգ դահակալներէն կը մնան երկուքը, Արտաշէս Ա. եւ Արտաւազդ Ա., որոնց կրնանք վերագրել այս դրամը, բայց՝ հարկաւ ոչ միաժամանակ երկուքին, քանի որ այս երկու թագաւորներէն ոչ մէկ դրամ հասած է մեզի, բաղդատութեան ոչ մէկ եզր ունինք: Բայց

9) Զ. Պտուկեան, Ռչուած աշխ., էջ 32-35:

10) Նայն, էջ 38:

նկատի առնելով դրամին տառերուն խոշորութիւնը եւ անընթեռնելի մնացած մասին կարճութիւնը, աւելի յարմար կը թուի զայն վերծանել որպէս **ΑΡΤΑΞΙΟΥ** քան թէ այլ՝ աւելի երկար տարբերակներ կամ Արտաւազդ անձնանունը: Այս պատճառով հաւանականութեան նժարը քիչ մը աւելի կ'իջնէ Արտաշէս Ա.ի կողմը: Իսկ՝ երկրորդ ամենէն հաւանական դահակալը կը հանդիսանայ Արտաւազդ Ա.:

**A BRONZE COIN OF ARTAXIAS I :
THE FOUNDER OF THE ARTAXIAD DYNASTY**

ASBED H. DONABEDIAN

In this article an attempt has been made to attribute a unique bronze coin to Artaxias I, the founder of the Artaxiad dynasty.

To make things more comprehensible, a brief historical background and some numismatic data are discussed.

The coin belongs to the author's rich collection of Artaxiad coins. Its weight is 4 grams, and its diameter 16 millimeters.

Obverse: King's bust turned right, wearing Armenian tiara, slightly bearded.

Reverse: A high conical mountain represented in dots, with a large eagle perched left on its summit. The Greek inscription on either side of the mountain reads: : **ΒΑΣΙΛΕΩΣ |**

ΜΕΓΑΛΟΥ || ΑΡΤΑΞΙΟΥ

